

A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században

Az 1502-ben alapított wittenbergi egyetem európai társai sorában a fiatalabbak közé tartozott. Bölcsészettudományi kara orvosi, jogi és teológiai fakultatással egészült ki, azaz teljes egyetem volt. Császári és pápai privilégiummal rendelkezett fokozatok odaítélésére, a baccalaureusi, magisteri és doktori grádusokra való promoveálásra. Hogy — viszonylag újkeletű alapítása ellenére — mégis ez az egyetem vonzotta a legtöbb hallgatót Közép-Európából a 16. század folyamán, azt a teológiai oktatás irányát megszabó Luther és a bölcsészeti fakultás élén a humanizmust a reformációval sajátosan összeegyeztető Melanchthon tekintélyének köszönhetette. E két hatalmas egyéniség árnyékában működött az egyetem köztudottan nem különösebben hírneves orvosi és jogi fakultása. Ebből következik, hogy az igen nagy vonzásterületről összeseregülő diákok elsősorban teológiai stúdiumok és azok alapozása kedvéért látogatták a wittenbergi egyetemet. Különösen áll ez a nagyon messzi vidékről, így hazánkból is, komoly áldozatvállalással ideérkezőkre.

Az egyetemi statútumoknak megfelelően minden hallgatónak először általános képzésben kellett részesülnie. Ennek anyagát, a facultas artium tanrendjét, Melanchthon alakította ki olyan módon, hogy a középkorban hangsúlyos filozófiai képzés helyett a filológiai került előtérbe. A cél az volt, hogy a három szent nyelv, a héber, a görög és a latin, valamint ezek irodalmának tanulmányozásával minél közelebb jussanak a Biblia megértéséhez. A kar tíz tanára között fölosztották az ókori szerzők műveit. Ezeknek földolgozása során a nyelvi megértés mellett nagy figyelmet fordítottak az etikai mondanivaló kibontására. A Biblia egyes könyveit héberül, illetve görögül olvasták. Matematikai és fizikai alapképzés is folyt, valamint ugyancsak ókori szerzők alapján botanikai gyakorlatokat is tartottak, ami magában foglalta a gyógynövényismeretet. Mindehhez

elvárták, hogy a jelentkező hallgatók megfelelő latin nyelvismerettel, fogalmazási és beszédképességgel rendelkezzenek. Ezt magukkal kellett hozniuk a hazai középfokú oktatási intézményből. Az elkerülhetetlen nivőkülönbség kiegyenlítésére a beiratkozók mellé a rektor magántanárt jelölt ki, akit ezért tiszteletdíj illetett meg. Régebben az egyetemek gyakorlatában a tulajdonképpeni tudományos képzéshez szükséges induló szintet a legalacsonyabb gradus, talán a mi gimnáziumi érettséginknek megfelelő, a facultas artiumon elnyerhető baccalaureatus jelentette. Wittenberghen a 16. században erre a fokozatra kevesen pályáztak, ami talán a megfelelő szintű előképzés miatt volt így.

Aki a facultas artiumon legalább három félévet hallgatott — vagy más egyetem ennek megfelelő képzésében részesült, és arról tanúsítványt is hozott —, az jelentkezhetett a magisteri fokozat elnyerését célzó vizsgálatra. Amíg Melanchthon élt, addig minden egyes jelölt az ő személyes buzdításának vagy jóváhagyásának köszönhetette a tudományos ranglétrára való föllépését. A leendő magisternek írásban és szóban is bizonysgot kellett tennie fölkészültségéről. Több napon át tartó vita során válaszolnia kellett nemcsak tanárai, hanem diáktársai fölvetett tudományos kérdéseire. Ilyen magisteri vizsgálatot félévenként tartottak, és akik azokat kiállták, minősítésük alapján besorolást nyertek, nevüket ilyen sorrendben írták be a facultas artium jegyzőkönyvébe, számuk többnyire húsz és negyven között változott. Ezután következett a hagyományos promóciós ceremónia, amelynek során a jelöltek a katedra, valamint az őket megillető kalap és gyűrű birtokosaivá váltak. Az új magisternek ezután meg kellett vendégelnie tanárait és diáktársait, és ennek is megvolt a hagyomány szentesítette mértéke. Az egész eljárás meglehetősen költséges volt, mert minden fázisban le kellett adni a szokásos tiszteletdíjat, a dékántól a pedellusig, kinek-kinek az őt megillető részt. A záró aktus volt a „quaestio”, az új magister vitaelőadása egy az idősebb magisterek közül fölkért opponens közreműködésével. Ezt a rövid, filológiai, rendszerint Biblia-filológiai mesterművet Melanchthon írta meg, a magisterek csak előadták. Ezért a legkitűnőbbeket Melanchthon műveiként összegyűjtve ki is adták.

Az új magisterek egy része ezután hazatért, mások továbbra is az egyetemen maradtak. Az utóbbiak közül került ki a rektor keze ügyében levő magántanárok sora. A legkiválóbbakat bekebelezte a Collegium facultatis artium, más nevén Collegium philosophicum, a bölcsészkar tanács. Teljes jogú tagjaivá váltak a tanácsüléseknek, dékánná választhatták

őket, megörökölhették a megüresedett katedrákat, de fizetést nem kaptak. Jövedelmük származhatott az esetleges stipendiumokból és főleg a magántanítványok népes seregétől.¹

A facultas artium magisterei tanulmányaikat folytathatták az orvosi, jogi és teológiai karon, ahol a legmagasabb minősítés a doktori fokozat volt. A wittenbergi egyetemen ezekre a promóciókra ritkábban került sor. Orvosdoktor például évente csak egyet-kettőt avattak. (Jogi doktort pedig száz év alatt összesen hatvanötöt.) A legnagyobb tekintélye a teológiai doktorátusnak volt, Luther is azzal rendelkezett. Mégis, aki Wittenbergben szaktudományok művelésére kapott kedvet, az továbbtanulni más egyetemekre ment. Általában azonban megelégedtek a magisteri címmel, mivel Melanchthon is ezzel rendelkezett, és a sok éves tanulás koronájaként ez is elég társadalmi megbecsülést biztosított.

Az egyetemi rendtartás szerint a beiratkozónak a rektornál kellett jelentkeznie, ekkor került neve a Matriculába. A wittenbergi egyetemnek ezeket az eredeti anyakönyveit ma a jogutód, a hallei egyetem könyvtára őrzi. A bennük levő diáknévsorok teljes anyaga ma már nyomtatásban hozzáférhető. Külön vannak azután az egyes fakultások jegyzőkönyvei, amelyek tartalmazzák többek között a promoveáltak névsorát. Ezek ma a hallei egyetem levéltárában találhatók. Közülük csak a teológiaié van kinyomtatva. A facultas artium jegyzőkönyveiből a baccalaureusok és magisterek névsora, azoké, akik még Melanchthon életében nyerték el a grádust, szintén nyomtatásban tanulmányozható. Minden további tájékozódásért az eredeti jegyzőkönyvekhez kell folyamodni.²

Ismeretes, hogy a történelmi Magyarország területéről több mint ezer hallgató iratkozott be a 16. század folyamán a wittenbergi egyetemre. A fentebbi anyakönyvekből megállapítható, hogy baccalaureusi fokozatot kaptak ezek közül hárman, a magister artium vagy philosophiae címet pedig huszonhatan nyerték el. Közülük hármat a Collegium philosophicumba is beválasztottak, azaz az egyetem tudományos utánpótlásának tekintették őket. Ennél magasabb képezést a wittenbergi egyetemen magyarországi hallgató nem ért el a század folyamán. Három a magisterek közül később Itáliában orvosdoktori oklevelet szerzett. Valamennyiük tanulmányaira, valamint az életük további alakulására vonatkozó legjellemzőbb adatok összesítése e tanulmány végén olvasható.

A Wittenbergben tanuló magyarországi diákokra már elégséges adattal rendelkezünk annak megállapítására, hogy legtöbbjük igen rövid

időt, legfeljebb három félét vagy annál is kevesebbet töltött az egyetemen. Lelkész pályára készültek, és az otthoni képzés megerősítésére akkor ennyi idő is elég volt. Akit ennél többre sarkallt az egyéni ambíció, és az anyagi támogatást is meg tudta szerezni hozzá, az tovább tanult. A magister cím és a mögötte levő képesítés nagyon megritkult a régi egyházi képzés kereteit levető magyar társadalomban a 16. század harmincas éveitől kezdve. Aki mégis ilyet szerzett, az egy újfajta értelmiség példájának tekinthető. Helyezkedését, hivatáskeresését nyomon kísérni tanulságos, és nem szakítható el azoknak az intézményeknek vizsgálatától, amelyek az új értelmiség befogadását lehetővé tették. Újak voltak ugyanis a keretek is, amelyek tevékenységüknek teret biztosíthattak. Világi kézre került az oktatás ügye, a tanárok elhelyezkedési lehetősége változott. Az újkori magyar állam hivatalszervezetét is megújították. De új volt maga az egyház is, a korábbi egység helyett a század végére több felekezet is szervezetté formálódott.

Luther is, Melanchthon is sokat és sokszor hangsúlyozták, hogy az egyházi javak szekularizációját követően az iskolák fönntartásának gondja a világi hatalmasságoké, a földesúré, a városé kell, hogy legyen. Figyelmeztettek e felelősség anyagi és erkölcsi oldalára, mégpedig egyenlő hangsúllyal. Éppen a Wittenbergből jövő intelmek eredménye az a néhány próbálkozás, amely a 16. század folyamán hazánkban is ismeretes: biztosítani kell a magasabb szintű iskolai oktatást a határokon belül. Petrovits Péter a század közepén Temesvárt kísérelte meg egy ilyen iskola föllállítását. A fiatal intézményt a török torkában nem a balkáni veszedelem söpörte el, hanem Ferdinánd király erőszakos és türelmetlen alattvalói. Nagyszeben körülbelül ugyanebben az időben már külföldi professzorral is tárgyalt a föltételekről a szervezést illetően. A tervet partfogolták az erdélyi városok és a főurak is. Különösen érdekes, hogy támogatta ezt a tervet Nyugat-Magyarországról a Lutherrel levelező Révay Ferenc nádori helytartó is, mégpedig azért, mert akkor az országnak abban a részében ilyet ő nem kezdeményezhetett.³ Az összefogás mégsem volt elégséges a terv megvalósításához. Ismeretes, hogy Melanchthonnak Perényi Péterrel és Nádasdy Tamással kapcsolatban is voltak hasonló reménységei. Mindezek a próbálkozások sorra meghíúsultak, ugyanúgy, mint a század második felében az a Felső-Magyarországra tervezett főiskola ügye, amelynek érdekében a magyar kamarának éppen Wittenberget járt consiliariusai fáradoztak a legtöbbet. Mindezen intézmények az országnak az értelmiséget fölvevő és egyben újratermelő mű-

helyeivé válhattak volna, ha működésüket biztosítani tudják. Az újabb meg újabb kezdeményezések ennek ellenére reményt nyújthattak, ösztönzést adhattak a továbbtanulásra.

Amit a világi hatalmasságoknak, a földesúrnak, városnak vagy a központi hatalomnak nem sikerült megvalósítania, azt elérte egy-egy különös tehetséggel megáldott lelkész vagy pedagógus egyéniség. Johann Kresling, maga is magister, alig öt évet működött Korponán, és csakhamar a város két diákja is magisteri fokozattal tért vissza Wittenbergből: M. Rosenmann és G. Saltzbanck. Az ő tevékenységük nyomán Korponáról tizenhatan tanultak Wittenbergben. Stöckel bártfai iskolájából került ki magistereink közül bizonyosan öt: G. Purkircher, Rakovszky Márton, Ilosvai Benedek, P. Kertz és Szántai Lukács. Gyaníthatóan ez a szám növelhető, mert a bártfai iskola vonzásköre az egész országra kiterjedt. Valentin Wagner, maga is wittenbergi magister, brassói iskolájából jött Gr. Wolf és J. Auner. A bártfai és a brassói iskola oktatási szintje a wittenbergi egyetem kívánalmaihoz igazodott, mivel mindkettő Melanchthon kiváló tanítványának vezetésével működött. Akik ezekből az iskolákból mentek az egyetemre, azoknak már nem volt szükségük a baccalaureusi vizsgák letételére.

A németországi városok nagyobb számú értelmiségi fölvevő lehetőségét mutatja, hogy német anyanyelvű hazánkfiak közül három magisteri címmel kitüntettetett az egyetemről hívtak meg. A pozsonyi Christoph Preyss előbb az odera-frankfurti, majd a königsbergi egyetem tanára lett. Tudós és diplomata volt egy személyben, szolgálataért birodalmi nemességet kapott. Fiai is a tudományos pályán érvényesültek. A segesvári Simon Bognert Jüterbog valószínűleg már mint papját küldte vissza az egyetemre, hogy gradust szerezzen. A selmecbányai Andreas Stübner a gazdag Gdańsk városa hívta meg papjául 1560-ban. A város intézményeit ezekben az években szervezték a reformáció szellemében. Az iskola megreformálására is ekkor hívtak Wittenbergből tanárokat, akik azután egyengették társuk útját. A távozó Stübner Melanchthon a *Corpus doctrinae* legújabbban megjelent kiadásával ajándékozta meg, mintegy útravalóul a szervező munkához. Föltehető, hogy többi tanítványa is részesült hasonló gondoskodásban az elbocsátáskor. Stübner magistertársai egy kis verseskötettel búcsúztatták, közöttük volt egykori bártfai iskolatársa, jó barátja G. Purkircher is. A honfitárs fájlalja versében, hogy Stübner elhagyja a múzsák otthonát, de megérti, hogy az Oláh

Miklós veszélyeztette haza helyett inkább a nyugodt biztonságot választja.⁴

Akik viszont vállalták a hazatérést követő bizonytalan jövőt, azok között az első Gálszécsi István „mester”. A hagyományos egyetemi képzés útját járta végig. Bécs után Krakkóban baccalaureus lett. Wittenbergi magisterségéig, amikor tizenegy társa közül az első helyet nyerte el 1534-ben, tíz évet töltött külföldön. Ez csak földesurának, Perényi Péternek anyagi támogatásával volt lehetséges. Őrá itthon az úttörés feladata várt: az első reformátor nemzedékhez tartozott. Lelkész és tanár volt egy személyben. Ő szerkesztette az első kottás magyar nyelvű énekeskönyvet, amely két kiadást ért meg. És az ő műve az az egyik legkorábbi magyar nyelvű káté is. Mindkét művéhez Luther hasonló könyvei szolgáltak mintául. Magister gradusára büszke volt: „Gálszécsi Estván mestertül szereztetett” olvassuk könyvein. Ezeket a „kösignek tanításáért” szerkesztette, mert így kívánta a szükség. Mint ahogy ez volt a teendője Európa-szerte, Északon vagy a Baltikumban is, a Wittenbergből elsőnek hazatért magistereknek. Tervezett igényesebb munkát is: „Rövid nap, ha Isten életemet meghosszabbítandja, s ennyi iskolai gondoktól megszabadítand, ezekről nagyobb könyvet írok, hol mindeneket sok helyekkel megbizonyítok.” Ebből egy tudományos apparátussal folszerelt, nagyobb terjedelmű munkára következtethetünk. Nem adatott meg neki; nyolc évig működhetett, és ez csak az alapvetésre volt elég.⁵

Tíz évvel később, 1554-ben nyerte el a gradust Valentin Wagner. Ő is első volt harminc jelölt között. Magisteri quaestióját is ismerjük: Jézus Sirák fia és egy Pál apostoli hely ellentmondásának föloldása volt a főadatok. Tanulmányait megszakította, majd újra visszatért Wittenbergbe a magisteri fokozatot megszerezni. Erre tehát valamiért szüksége volt. Már fiatalon Honter munkatársa, és az ő örökébe lépett. Működését meghatározta a biztonságos környezet. Brassó úgy vette át a reformációt, hogy a városi élet, az iskolaügy folyamatossága veszélyeztetve nem volt, törést nem szenvedett. Tanár és lelkész volt ő is, és kettős hivatása eszközeül szolgált a brassói nyomda. Leginkább saját műveit nyomtatta ki, vagy a legmodernebbeknek számító németországi tankönyveket szerkesztette át. Kiadványainak technikai és tudományos szintje semmiben nem különbözik a wittenbergi mintáktól. Görög katekizmusa már a határokon kívüli célt is szolgált, a Wittenbergben melengetett keleti misszió ügyét. Talán az ő időszakára esik az a ritka

pillanat, amikor a 16. századi magyar protestantizmus, bizonyos vonatkozásaiban legalábbis azonos szinten vált munkatársává a wittenbergi szellemi központnak. Wagnernek ma harmincöt művéről tudunk, bizonyára volt több is. Nagyon nagy szám ez, ha figyelembe vesszük, hogy nyomdásztevékenységét kilenc évig folytatta, és még negyvenéves sem volt, amikor meghalt.⁶

Lukas Ungler magistersége (1555) nagyjából egyidős Wagnerével. Ő hosszú életű volt, pályája kiteljesedett. Működésének idejére esik az erdélyi protestáns egyházak tanbeli vitái közül igen sok. Ezeknek eldöntésére olykor külföldi akadémiáktól kértek választ. Egy ilyen küldöttségnek a fejedelem részéről 1562-ben éppen ő volt a vezetője. Máskor neki magának kellett a döntés terhét vállalnia. Tekintélyét mutatja, hogy az 1572-ben összeült medgyesi püspökválasztó zsinat, az ugyancsak wittenbergi magister Johann Auner szebeni lelkész ellenében őt tette meg a szász lutheránus egyházak vezetőjévé. E tisztségben a fejedelem Báthory István is megerősítette, még hozzá olyan formában, ami azt mutatja, hogy az egyház ekkor már az államhatalom bizalmát élvezte, politikai tényező volt. Hivatalát püspöki székhelyén majdnem három évtizedig viselte. Sírköve a berethalmai templomban portréját is megőrizte: mellkép, komoly arc nagy kerek szemekkel, sima, rövidre nyírt haj, szakáll és bajusz, hosszú újjú fekete karingben, jobb kezében a Biblia. A sírkő alján van címere, amelyet két oroszlán tart, és egy olajágot vivő galambot ábrázol. Bizonyosan maga választotta a szimbólumot, amely Melanchthon utolsó éveinek emlékét őrzi. Noé utóda is a választottak előképének tekintették Wittenbergben, és gyakran hivatkoztak rá. Egyszerű emblémának is tekinthetnénk, mivel a reformátorok közül sokan használtak ilyet, mégis inkább nemesi címernek látszik a mérete és az oroszlánok miatt. A hosszú szolgálat és a lojális egyházkormányzat elismerésül kaphatta a Báthoryaktól. Sírköve köriratán magisteri címe is ott van; a galambbal együtt ez tanúsítja, hogy Wittenberghez a sírig hű maradt. Nagy könyvtára volt, ebből százötvenöt mű ma is megvan. Vannak közte kötetek a külföldi tanulóévekből, de későbbi beszerzések is. Valamennyit egyházára hagyta végrendeletileg, bízott benne, hogy a gyűjtemény ott megmarad — és nem alaptalanul.⁷

A tanár-lelkész magisterek közül szándékosan választottuk ki e három legjellemzőbb életpályát tanulmányozásra. Bennük szemlélhető az az út, amely a kezdeti alapvetéstől, a pálya zenitjén levő elhivatott, lázas munkálkodáson át az abszolút konszolidációig vezet. Vannak közben kevésbé

látványos életutak is. Ilyen a Szántai Lukácsé, aki földesura, az ugyan- csak Wittenberget járt Alaghy János oltalmában és udvarában nem sokat hallatott magáról. Ilosvai Benedek is udvari papként kezdte Tállyán és Varannón, majd Gyulafehérvárt lett esperes. Ezt a fejedelmi udvar tövében levő tisztelet valószínűleg egykori wittenbergi diáktársai, a közben hivatali méltóságokra emelkedett barátai támogatásának köszönhette.

Egészen új érvényesülési lehetőség nyílt az értelmiség számára az újkorban fölállított pénzügyi és részben közigazgatási hivatalokban, a pozsonyi és a Kassán székelő szepesi Kamarában. Ugyancsak az ezeknek előszobájaként tekinthető harmincadhivatalokban. Valamennyi tisztviselő személyzetében megfigyelhető a wittenbergi diákok térhódítása. A személyi politika irányítását itt Gyalui Torda Zsigmond tartotta a kezében, a század derekán. Ő volt a harmadik magyar diák, aki magister lett Wittenbergben. 1544-ben harmincöt társa közül az első helyezést érte el. Krakkói diákéveit is beleszámítva, ekkor már tíz éve tanult külföldön. Az ő quaestióját is kinyomtatták: a János-evangélium kezdetének egy helyét vitatta. A magyar magisterek közül ő az első, akit meghívtak a karba, a Collegium philosophicumba. Melancthon szerette volna Wittenbergben marasztalni. A Praeceptor haláláig sűrű levelezésben voltak, „charissime frater” megszólítás járt neki, mint a legkedvesebb tanítványoknak. Tudományos pályájának nagy jövőt jósoltak, erre kezdeti munkássága meg is adta az alapot. Barátságban, levelezésben állott sok kiváló humanista kortársával, az idősebb Camerariusszal, Veit Dietrich-hel és a Bibliát spanyolra fordító Franciscus Dryanderrel. Nem váltotta valóra az indításhoz képest hozzáfűzött reményeket. Tudományos karrierje áldozatul esett hivatali elfoglaltságának. A felső-magyarországi királyi jövedelmek kezelője, a Lutherhoz hű Georg Wernher építette be hivatali politikájába — és később családjába is. Ha a Wittenbergben gyűjtött tőkét látványosan nem is kamatoztatta, annál többet tett a színpalak mögött. Miksa király meghitt tanácsosa és elvbarátja volt. Sokat köszönhet neki a lutheránus egyház, amelynek ügyeit óvatos diplomáciával egyengette. A Wittenbergbe induló diákok tőle kapták az ajánlólevelet, de a visszatértek sorsába is belenyúlt. Ő az egyik támpillére a keleti misszió ügyének. Jó barátja volt Valentin Wagnernek, a brassói nyomda könyvprivilegiumának ügyét ő egyengette a királynál. Működése idején a pozsonyi és szepesi Kamarában egyre-másra érvényesültek a wittenbergi diákok. A várva várt tudományos teljesítmény elmaradásában szerepe volt pszichológiai tényezőnek is. Túlságosan is tekintettel volt az

udvar érzékenységre. Óvatosságból nem adta ki kezéből a teljes Bonfini sem, amelynek közzétételét pedig mindenki tőle várta, azért, hogy Mátyás király portréja árnyékba ne borítsa a Miksáét. Érzékenysége vitte rá, hogy 1568-ban a Kamaránál viselt kulcspozíciójából visszavonult. Talán ekkorra maradt volna a tudomány, de 1569 tavaszán, körülbelül ötvenéves korában meghalt. Nagy könyvtárát Zsámboky János szerette volna megszerezni.⁸

Rakovszky Márton sikerebben egyesítette az irodalmi működést a hivatalival. Családja a már említett Révay Ferenc túróci főispán környezetéhez tartozott. Innen a wittenbergi orientáció. 1558-ban lett magister, és a következő évben már hivatalba is lépett a Kamaránál Pozsonyban. Családja nemességét a király 1561-ben címerbővítéssel megerősítette. Az atyafiságban öröklődő túróci alispáni széket 1574-ben ő foglalta el. Társadalmi és irodalmi kapcsolatai Prága felé vonzották. Korának tudós költője volt, latin nyelvű, nagy terjedelmű verses alkotásait a kortársak méltányolták, ám mi csak kommentár segítségével tudjuk őket megérteni. Ezek a figyelmesen csiszolt műalkotások a gondtalan otium termékei.⁹

Hivatali pályán érvényesült a körmöcbányai Valentin Leiner is. Wittenbergben 1569-ben szerzett magisterséget. Valószínűleg ő az, akit 1620-ban a körmöcbányai pénzverde előjárójaként emlegetnek.¹⁰

Tanulmányos bepillantást enged a 16. századi magyar társadalom életébe annak a három wittenbergi magisternek a sorsa, akik tanulmányaikat Itáliában folytatták, és ott orvosdoktori minősítést szereztek. Az ország más-más vidékéről jöttek tanulmányaikat megalapozni, Balsaráti Vitus János a Körös-Maros szögéből, a pozsonyi német polgárfi Georg Purkircher és az erdélyi szász, Brassóból való Paul Kertz. Nagyjából egyidőben (1554, 1558, 1561) lettek magisterek. Tanulmányaik befejeztével mindegyikük a szülőföldjére tért vissza praktizálni. További sorsukban a más-más országrész szabta társadalmi környezetnek és az egyéni adottságnak egyformán meghatározó szerepe volt.

Balsaráti Vitus János a Jaksics család familiárisa volt. Taníttatását is ők vállalták, később pedig Perényi Gábor. 1554-ben lett magister. Lelkésznek készült, ilyen ígéretet tett pártfogóinak is. Szándékától mégis eltért Melanchthon tanácsára, mert alacsony termete miatt nem látszott alkalmasnak a prédikátori tisztre. Minthogy fiatal korától különös kedveteliséssel foglalkozott a botanikával, a Praeceptor az orvostudomány felé terelte, sőt Perényi Gábortól tanulmányai folytatásához anyagi támoga-

tást is szerzett neki. Peregrinációra, a svájci egyházak és tudósok meglátogatására is elküldte. Így ismerkedett meg Vitus Konrad Gesnerrel is, akinek természetrajzi munkáját magyarországi adatokkal gyarapította. Itáliában folytatta tanulmányait, Bolognában avatták orvosdoktorrá 1558-ban. Még két évet töltött Padovában és Rómában, majd 1560-ban hazatért. Ígérete szerint Perényi Gábor udvari orvosa és „consiliarius” lett. Udvari tanácsosságról egy földesúri ítélőszéki per jegyzőkönyve alapján alkothatunk fogalmat. Ura parancsára a vádat képviselte az úrvacsorai rendtartásban újítást bevezető egyik lelkész főbenjáró perének tárgyalásakor. Nagy diplomáciai és pszichológiai érzékéről tett tanúságot a végül is tragédia nélkül záródó ügy során. Ugyanis a testében-lelkében beteg Perényi környezetének valóságos zsarnoka volt. Udvarának légköréről nyomasztó hírek keringtek az országban, és ezek az udvari orvos hírnevét sem kímélték. A korabeli orvostudomány ellentétes irányzataiból is volt kellemetlensége. Egy receptjét bécsi kollégája igen rosszallta, a benne ajánlott gyógyszerek miatt föltehetően paracelsianusnak tartotta. Ez egyáltalán nem kizárt, hiszen Gesnerrel kapcsolatban állt. Patronusa egyébként gondoskodott róla, házat, telket kapott tőle, sőt nemességet is szerzett neki a királytól. Később a Kamaránál levő egykori diáktársai jártak el adómentességnek ügyében. Perényi Gábor halála (1568) után néhány évig megpróbált független magánpraxisból megélni. Végül is belefáradt az ország rossz útjain való zötykölődésbe — így írják róla. Valószínűbb, hogy egzisztenciális gondjai lehettek. A főrangúak és a nép körében egyaránt nagyon népszerű orvos volt. De a korabeli gyakorlattal ellentétben tudását nem tekintette megélhetési forrásnak. A szegényektől egyáltalán nem fogadott el semmit, a gazdagok önkéntes hálapénzét sem szívesen. Ez nem volt szokásos külföldi orvoskollégái körében, ahol a betegségtől és a gyógyítás módjától függően kapták az orvosok a honorárium megszabott összegét. Hazai összehasonlításra nem nagyon van lehetőségünk, mert szakképzett orvos igen kevés tevékenykedett az országban, díjazásukról meg még kevesebbet tudunk. 1571-ben elfogadta Liszka mezőváros meghívását a megüresedett lelkészi állásra, 1572-ben pedig Sárospatak papja lett. Úgy vallotta, hogy ezzel hajdani pártfogóinak tett ígéretét váltotta be. Élete ezután megoszlott a szószék, a népes pataki iskola, ahol tanított is, és a betegek között. A gyógyulást nála keresőket otthonában fogadta, mert csak így jutott ideje minden rászorulót ellátni. Ez is több annál, mint amit vizitáló társai nyújtottak. Azt is följegyezték róla, hogy a nagyon elesetteket a maga körében tar-

totta, hogy mindig segítségükre lehessen. Szakirodalmi munkásságáról is tudunk. Szerkesztett egy pestis idejére való útmutatót latinul meg egy sebészorvosi kézikönyvet magyarul. Mindkettő kéziratban terjedt, ma már egyiket sem ismerjük. Botanikai vocabulariuma beleépült sógorának, Szikszai Fabricius Balázsnak szótárába. 1575-ig élt, még nem volt negyvenhat éves, amikor meghalt. Életének utolsó öt éve volt a kiteljesedés, amikor a wittenbergi kettős indítást, a lelkészit és az orvosit sikerült harmonikusan összekapcsolnia a közjó szolgálatára.¹¹

1558-ban lett magister a pozsonyi Georg Purkircher. Stöckel tanítványa volt Bártfán. Tanult Bécsben is, majd másfél évet Wittenbergben töltött. Megszerezve a gradust, továbbra is ott maradt, nyilván mint privát tanár. 1561-ben beválasztották a Collegium philosophicumba, másodikként hazánkfiái közül. Őt is a botanikai érdeklődés ösztönözte az orvostudomány felé. Még ugyanazon év őszén Padovában beiratkozott az egyetemre, ahol 1563-ban orvosdoktorrá avatták. Hazatérve szülővárosában, Pozsonyban élt, és ott folytatott magánorvosi gyakorlatot. A város társadalmi és tudományos életében tevékenyen részt vett. Az ott gyakran megforduló Zsámboky János, Istvánffy Miklós és a flandriai Nicasius Ellebodus irodalmi társaságának tagja volt. A növények iránti érdeklődése, gyűjtőszenvédélye ismert. Még Nápolyból hozott magával magvakat, és azokat itthon sikerült meghonosítania. A neves botanikus Carolus Clusius-hoz szakmai barátság fűzte, de megegyeztek a hitvallásban is. Tudományos érdemeit hangsúlyozta a Kamara 1567-ben a királyhoz intézett egyik fölterjesztésében. Évi tiszteletdíj ellenében a tisztviselők orvosi ellátására szerették volna megnyerni. Ez lett volna az első hivatali orvosi állás az országban, ám a volt wittenbergi diákok összefogása ezúttal meghiúsult a Kincstár szokásos pénztelenségén. A fölterjesztésből viszont kiderül, hogy Purkircher nem bővelkedett javakban, mert addig a szegény szőlőmunkásokat gyógykezelt. Később mégis a pozsonyi vár előkelő foglyainak orvosi ellátásáért — közöttük volt Dobó Ferenc és Balssi János — alkalmanként kegydíjat utaltak ki neki. Ötvenedik életévét ő se élte meg.¹²

Brassóból származott, és ott is működött Paul Kertz, aki 1561-ben szerezte meg a magisteri fokozatot. Ő a harmadik a magyarországi diákok közül, akit a Collegium philosophicumba beválasztottak. 1562. májusban írták be nevét a facultas anyakönyvébe. Még ugyanazon évben továbbment Itáliába. A bécsi egyetemre már mint orvosdoktor iratkozott be 1564-ben. Brassóba tért haza, ahol városi orvos lett. 1584-ben meghívták

a távozó Squarcialupi doktor helyére a gyulafehérvári udvarba. A kiskorú fejedelem helyett ott kormányzó hármaskör legtekintélyesebb tagja akkor Kendi Sándor volt, Kertésznek valószínűleg már Bártfán, de bizonyosan Wittenbergben tanuló társa. Báthory Zsigmondtól egész családját érintő nemességet kapott, érdeméül külföldi tanulmányait hozták föl. A nemeslevél „*physicus et medicus Brassoviensis*”-nek mondja. Foglalkozott teológiai kérdésekkel, 1585-ben nagy vitája volt Krisztus két természetét illetően lelkész társaival. A vita során megvádolták azzal, hogy tételével a kálvinizmusnak nyit utat. Tárgyalt 1585-ben IV. Henrik francia király követével, a hugenotta Jacques Bongars-ral, aki átutazott Erdélyen. Mint ahogyan az az erdélyi humanisták körében hagyományos volt, ő is érdeklődött az antikvitás iránt, római kögyűjteményéről e találkozás alkalmával J. Bongars rajzokat készített. Bizonyára tekintélyes könyvtára volt, ebből egy hírnemű az az Oreibasziusz-kötet, éppen orvosi munka, amelyet még Itáliába indulása előtt szerzett meg Wittenbergben. Irodalmi munkálkodásáról nem tudunk, és nem ismeretesek orvosi működésének körülményei sem. Körülbelül hatvanéves korában halt meg 1600-ban.¹³

E három orvos életpályájában benne van az újkori magyarországi orvosi rend megszületésének folyamata. Valóban a kezdeteknél vagyunk amikor alig van még diplomás az országban. Nem túlzás azt állítani, hogy tevékenységi területül mindegyiknek harmad országrész jutott. Rajtuk kívül csak néhány külföldi vagy rövid ideig itthon működő orvosdoktorról maradtak adatok. A gyógyítás még országszerte a hagyományos módon, a tapasztalat vagy a chirurgus sebészek és a kézről kézre adott gyógyszereskönyvek segítségével történt. Balsarátié a legnehezebb vállalkozás. Kezdeményezése abban az országrészben egyedülálló, a független magánpraxissal végül ő is föl hagyott. Jobb volt ugyan a helyzete a városban élő független Purkichernek, ám az évek haladtával számára is kívánatosá vált az anyagi biztonság. Ennek vadonatúj polgári formája lett volna a hivatali orvosi intézmény, talán az első ilyen jellegű Európában. Az orvosok részére a rendezett, gond nélküli működési kereteket ebben a században még leginkább az erdélyi városok biztosították. Kolozsvárról és Szebenből is van adatunk arra, hogy a magisztrátuson belül helyet kapott az orvos is. Igaz viszont, hogy más feladattal, leginkább a tanítással is megterheltek a városi *physicust*.

Ha a tanulmányunk végén látható összegezést az eddig elmondottakkal vetjük össze, akkor abból több tanulság is adódik. Származási ada-

taikat tekintve a magisterek egyenlő arányban jöttek a felvidéki városokból, az ország középső részéből és Erdélyből. Ez a megoszlás nagyjából megfelel a beiratkozottakénak. Ami az évszázad során időbeli kiválasztódásukat illeti, az főleg Melanchthon tevékenységi korszakára esik. Még akik az ő halálát követően nyerték el a gradust, valójában azok is az ő tanítványai vagy az ő szellemében működő tanári kar kreaturái voltak, nyugodtan nevezhetjük őket „philippista magistereknek”. Huszonhárom magisterre áll ez, majd szünet következik. Az egyetem Melanchthon-ellenes korszakában érdekes módon nem csökkent ugyan a magyarországi beiratkozottak száma, ám minősítésért nem folyamodtak. A jegyzékünk végén levő három magister már az egyetemnek is, a hazai viszonyoknak is új korszakát jelzi, a teljesség kedvéért soroltuk föl őket.

A származást illetően túrközője a magister-névsor a beiratkozottaknak, de más a helyzet, ha a választott hivatást tekintjük. A teljes hallgatóság folyamatban levő vizsgálata alapján mondhatjuk, hogy a wittenbergi diákoknak nyolcvan százaléka választotta a papi hivatást. A magisterek esetében ez a szám csak meghaladja az ötven százalékot. Melanchthon pszichológiai és pedagógiai képessége ott nyilvánult meg a legcsodálatosabban, ahol tanítványait a nekik legmegfelelőbb pályára terelte. És hogy a kiválasztásban és a pályamódosításban is valóban a legjobbakra esett a figyelme, azt igazolja a magyarországi magisterek sora. Majdnem mindegyikük a vezető értelmiségi szerepét töltötte be a neki kijelölt poszton.

Föltehetjük itt a kérdést, hogy a több mint ezer hallgatóból (ez az akkori egyetemjártaknak talán az egyharmada) a huszonhat magistert soknak vagy kevésnek tekintsük-e. Érdekes volna talán a mi adatainkat a szomszédos államokéval összehasonlítani. Leginkább Ausztria vagy Csehország volna vizsgálandó, de az eredmény ezekben az esetekben nem sokat mond. Mindkét országon belül biztosította az egyetem, a bécsi és a prágai, az értelmiség legfelső szintjének a hazai képzését. Ha messzebb megyünk, ott a távolság és a tanulásra fordított költség jobban közelít a mienkhez. Norvégiából és legújabban Finnországból ismerjük az erre vonatkozó kutatásokat. Mindegyikből kiderül, hogy a közép-európaiaktól, így hazánkétól is egészen különböző volt ezekben az országokban a reformáció elfogadtatása. Csak a kiválasztottakat küldték Wittenbergbe, és azok csaknem mind (tizen-tizenötön) magisteri gradussal tértek haza. A középréteget a közelebbi rostocki és königsbergi egyetem képezte.¹⁴

Fölmerülhet egy további szempont, a költségek kérdése a magisterek számarányának alakulásában. A bemutatott magisterek esetében többször is beszélnek forrásaink a patrónus támogatásáról. Ismerjük nagyjából azt az összeget, amelyre egy wittenbergi diáknak, ha már egyszer a városba eljutott, a létfenntartáshoz szüksége volt. A század folyamán az általános pénzromlásnak megfelelően harminc tallérról negyvenre emelkedett a szokásos itthoni támogatás, amit a városok az erre a célra hagyományozott alapból juttattak a külföldön tanuló diákoknak. Bizonyára ennyit adott a földesúr is. Ebből ételre-italra kellett huszonöt, szállásra hat, privát tanárra (!) hat, mosásra pedig egy tallért költöttek. Ehhez járult még a fa, a gyertya és egyéb költségek.¹⁵ Összehasonlítással jó, ha tudjuk, hogy Stöckel az iskola vezetéséért a bártfai tanácstól negyedévenként tizenöt forintot és ötven dénárt kapott; a forint a tallérral egyenértékű lévén, kétszeresét egy wittenbergi diák stipendiumának. Purkircher hivatali tiszteletdíja száz forint lett volna. Ez volt a szokásos értelmiségi fizetés az országban a hatvanas években, amihez járult ugyan többféle természetbeni juttatás, ám egy háztartást kellett belőle fenntartani. Az egész magisteri eljárás költségeiről is vannak fogalmaink. A vizsgálatért kellett fizetni hét tallért, és minden magisternek (a számuk változott) egy-egy forintot. További öt tallér ment el körülbelül a vendégségekre és az egyéb egyetemi személyzetnek. Összesen tehát talán egy félévi wittenbergi tartózkodás költségeit kellett erre a célra fordítani. A kötelező új ruha, valamint az aranygyűrű is a jelölt számláját terhelte, ha ezeket nem sikerült otthonról megkapnia. Ha meggondoljuk, hogy némelyik diák tíz évet, vagy annál is többet töltött külföldi egyetemeken, és ennek költségeit valaki viselte, akkor bizonyos, hogy ha ezt elvárták volna idehaza, akkor a grádusokkal tért volna vissza.

Inkább az ország értelmiséget fölvevő lehetőségei és a polgárosultság nem kielégítő volta az oka annak, hogy csak ennyien szereztek minősítést. Egy korabeli nyilatkozat ezt meg is fogalmazta. A bártfai születésű Henisch Györgyöt szülővárosa 1592-ben meghívta iskolájának, a hírneves Stöckelnek katedrájára. Henisch nem fogadta el a meghívást, mert akkor már Augsburg város orvosa volt. Amint írta, Bártfának nem medicusra, hanem grammaticusra és theologusra volt szüksége. Olyanra, aki a tanulói ifjúságot tanítja, az énekkart vezeti, a lelkészi pályára indulókat fölkészíti, és kiveszi részét a hitvitákból. Ez a *functio scholastica*, Henisch szerint, gyökeresen különbözik az orvosdoktorétól. Végül Luther és Melanchthon példájára hivatkozott, akik ugyancsak a maga-

sabb hivatás érdekében, nem a szülővárosukat tették híressé ragyogó szereplésükkel.¹⁶ Vagyis a differenciálatlan értelmiségi munkakör Augsburgban a század végén már elképzelhetetlen volt. Nálunk viszont egyes erdélyi városokban vagy Sárospatakon még igen.

Ezek a körülmények teszik érthetővé, hogy a huszonhat magister közül hat nemességet szerzett a század folyamán, általában a patronus vagy a befolyásos jó barát közvetítésével. Hivatali működését magyar nemességgel jutalmazták Balsarátinak, Rakovszkynak (megerősítés) és Bocatiusnak. Az erdélyi fejedelmek nemesítették meg Paul Kertzet és Lucas Unglert. Birodalmi nemességet kapott Christoph Preyss. Köztudott, hogy a társadalmi mobilitás iránya, a kiválasztódás így érvényesült ebben a században egész Európában, és ez alól nem volt kivétel Magyarország sem. Ezzel jutalmaztak minden kimagasló teljesítményt, a szellemit is.

Baccalaureusok

HARSÁNYI Simon

Tanult: 1531. Krakkó, 1532. Wittenberg, 1533. júl. 7. baccalaur.

FANCSALI ANTAL János

Tanult: 1532. Wittenberg, 1533. júl. 7. baccalaur.

Jacobus FABRICIUS, muzsnai

Tanult: 1548 Brassó, 1554. febr. 10. Wittenberg, 1555. ápr. 28. baccalaur.
1555. máj. 1. ord. Berethalomra, 1561 Bogácson lelkész.

Magisterek

GÁLSZÉCSI István (?–1542?)

Tanult: 1524. Bécs, 1526. Krakkó, 1528. baccalaur., 1532. Wittenberg, 1534. jan. 29. magister, 1536. Gálszécsen lelkész-tanár.

Christoph PREYSS, pozsonyi (1515–1590)

Tanult: 1536. Wittenberg, 1538. szept. 19. magister, 1541. Odera-Frankfurt, 1579. Königsberg—egyetemi tanár.

GYALUI TORDA Zsigmond (?–1569)

Tanult: 1535. Krakkó, 1539 Wittenberg, 1544. jan. 31. magister, 1544–45 Collegium philos. 1546–1549 Padova nevelőtanár, 1551. Eperjesen rektor, 1553. a pozsonyi Kamara cons.

BATIZI (PALÁDI?) Demeter

Tanult: 1540. okt. 22. Wittenberg, 1544. szept. 4. magister, 1551 (?) Sátoraljaújhelyen lelkész.

SZENTERZSÉBETI VALENTITZ Márton

Tanult: 1539. Bécs, 1545. okt. 14. Wittenberg, 1546 (?) magister, 1546. júl. 21. ord. Kolozsvárra, 1557 Tordán lelkész.

Simon BOGNER, segesvári

Tanult: 1545. szept. Wittenberg, 1546. febr. 25. magister, 1541. (!) nov. 16. ord. Jüterbogba.

Johann MOSCOPIUS (MASCOVIUS), körmöcbányai

Tanult: 1544. okt. Wittenberg, 1548. szept. 18. magister.

Martin ROSE(N)MANN, korponai

Tanult: 1543. ápr. 29. Wittenberg, 1549. febr. 19. magister. 1596 — verset írt Bocatiushoz.

Caspar LUGI(N)SLAND, selmezbányai

Tanult: 1547. dec. 3. Wittenberg, 1549. aug. 20. magister, 1550. nov. 12. ord. Körmöcbányára

Georg SALTZBANCK, korponai

Tanult: 1544. máj. Wittenberg, 1551. febr. 24. magister, 1551 (?) Korponán rektor, 1574. iudex.

Valentin WAGNER, brassói (?—1557)

Tanult: 1542. ápr. 13. Wittenberg, 1554. febr. 15. magister, 1549. Brassóban lelkész-tanár.

BALSARÁTI VITUS János (1529—1575)

Tanult: 1550. jún. 14. Wittenberg, 1554. júl. 31. magister, 1556. Bologna, 1558. aug. 6. orvosdoktor, 1559. Padova, Róma, 1560. udvari orvos, 1571. Liszkán lelkész, 1572. Sárospatakon lelkész-orvos.

Lucas UNGLER Transylvanus (1526—1600)

Tanult: 1550. jún. 9. Wittenberg, 1555. júl. 31. magister. 1556. Nagyszebenben lector, 1565. Riomfalván lelkész. 1571. Berethalomban lelkész, 1572. püspök.

Albert CREUTZER (CRUCIGER), löcsei (?—1569)

Tanult: 1549. Bécs, (?) Wittenberg, 1556. febr. 27. magister, 1656 — Lőcsén Selmezbányán lelkész.

Georg PURKIRCHER, pozsonyi (1530?—1578)

Tanult: 1549. Bécs, 1556. szept. 30. Wittenberg, 1558. febr. 10. magister, 1561. júl. 19. Collegium philos., 1561. nov. 16. Padova, 1563. dec. 21. orvosdoktor, 1564. Pozsonyban orvos.

RAKOVSKY Márton (1535?—1579)

Tanult: 1555. márc. 5. Wittenberg, 1558. aug. 4. magister, 1559. Pozsonyi Kamaránál scribe., 1574. Túróc vm. alispánja.

ILOSVAI Benedek (?—1585-86)

Tanult: 1558. júl. Wittenberg, 1561 (?) magister, 1565. Eperjesen ord. Tállyára, 1571. Varannón lelkész, 1575—76 — Gyulafehérvárt esperes.

Ambrosius STÜBNER, selmezbányai (?—1565)

Tanult: Krakkó (?), Frankfurt (?), 1554. ápr. 8. Wittenberg, 1560. (?) magister, 1561. máj. 15. ord. Gdańskba, lelkész.

Paul KERTZ, brassói (?—1600)

Tanult: 1558. okt. 20. Wittenberg, 1561. aug. 12. magister, 1562. máj. 1. Collegium philos., 1562. dec. 1. Padova (?) orvosdoktor, 1564. márc. 2. Bécs. Brassóban városi orvos, 1584. Gyulafehérvárt udvari orvos.

Gregorius WOLF, medgyesi (?—?)

Tanult: 1560. Brassó, 1562. jan. 12. Wittenberg, 1563. aug. 10. magister.

SZÁNTAI Lukács (?–?)

Tanult: 1558. dec. 19. Wittenberg, 1564. aug. 15. magister, 1566. febr. 13. ord. Regécre.

Johann AUNER, szebeni (?–1582)

Tanult: 1559. Brassó, 1561. nov. 25. Wittenberg, 1567. febr. 18. magister, 1567. Nagyszebenben tanár, lelkész, 1572. püspökjelölt.

Valentin LEINER, körmöcbányai (?–?)

Tanult: 1565. jún. 25. Wittenberg, 1569. márc. 10. magister, 1620 (?) Körmöcbányán a pénzverde tisztviselője.

Michael MARTH, besztercebányai (?–1595?)

Tanult: 1588. okt. 25. Wittenberg, 1590. szept. 15. magister, 1591. Késmárkon rektor.

BOCATIUS János (1569–1621)

1596. márc. 30. Wittenberg, magister, 1594. Eperjesen rektor, 1599. Kassán rektor, 1603. főbíró.

Stephan HOLTZMANN (XYLANDER), löcsei (1572–1619)

Tanult: 1591. dec. 6. Wittenberg, 1596. Königsberg, 1597. nov. 19. Wittenberg, 1599. febr. 24. magister, 1599. Lőcsén diakónus, 1611. esperes, 1614. superintendens.

(Megjegyzés: a baccalaureusoknak és magistereknek ez a jegyzéke csak a legjellemzőbb adatokat tartalmazza a terjedelem korlátai miatt. Szenterzsébeti, Ilosvai és Stübner magisterségének adata nem a facultas jegyzőkönyvéből származik, tehát az még megerősítésre szorul!)

Jegyzetek

¹ Friedensburg, W.: *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle 1917. Hartfelder, K.: *Philipp Melancthon als Praeceptor Germaniae*. Berlin 1899. A facultas artium rendtartása CR X. 1008–1024.

² *Album Academiae Vitebergensis 1502–1602*. 1–3. Leipzig-Halle 1841–1905. Foerstemann, C. E.: *Liber decanorum facultatis theologiae Academiae Vitebergensis*. Leipzig 1838. Köstlin, J.: *Die Baccalaurei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Fakultät 1503–1560. — Osterprogramme d. Univ. Halle-Wittenberg 1887–1891*. A facultas artium kéziratosa liber decanorum a Hallében: Archiv d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Rep. 1. Nr. XXXV/1–2.

³ A temesvári iskoláról l.: Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. é. n. 185. Szeben és Révay terve: EEMHK V. 127. és *Archiv d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde* 17 (1882) 98–99. Gyalui Torda Zsigmond és Fr. Stancaro levelei.

⁴ Frankl Vilmos: *Melancthon és magyarországi barátai — Századok* 1874. 157–166. Vásárhelyi Judit: *Két XVI. századi magyar ciceroniánus* — Itk 82 (1978) 273–285. Stübner Melancthontól kapott könyvéről l. e. kötetben

- Keveházi Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon* című tanulmányát. A verses búcsúztató: Προπεμπτικα scripta ab amicis ad ... M. Ambrosium Stübnerum Schemnicensem Viteberga Dantiscam discedentem ad docendam Dei ecclesiam. Vitebergae 1561. RMK III. 491.
- ⁵ Solyom Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp. 1933. 145–151. Művei: RMNY 18. 24. 25. a legújabb irodalommal.
- ⁶ Reinert, K.: *Der Kronstädter Magister Valentin Wagner Wittenberger Studien* — *Archiv f. Reformationsgeschichte* 59 (1968) 25–41. A privilegium hibás következtetéssel: Badál Ede: *Az első rézmetsző műhely Magyarországon* — *Művészettörténeti Értékesítő* 5 (1956) 134–136. Wittenberg és a miszsió: Benz, E.: *Wittenberg und Byzanz*. Marburg/L 1949.
- ⁷ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. Passim. Síremléke: *Archiv d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde* 2 (1856) 208–209. Könyvtára: Gündisch, G.: *Ein siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts* — *MKSz* 97 (1981) 127–138.
- ⁸ Frankl i. m. 166–172.
- ⁹ *Martin Rakovsky a Rakov opera omnia*. Ed. M. Okál. Bratislavae 1974.
- ¹⁰ Bocatius verse hozzá: RMNY 1227.
- ¹¹ Szikszai Fabricius Basilius: *Oratio de vita et morte clarissimi viri Ioannis Viti Balsaratii artis medicae doctoris ... atque Patatchiensis ecclesiae pastoris*. Vitebergae 1576. RMK III. 658. Ritoókné Szalay Ágnes: *Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században* — *Orvostörténeti Közlemények* 78–79 (1976) 13–42.
- ¹² Kneifel Mária: *Purkircher György*. Bp. 1942.
- ¹³ Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. II/1. Ford. Kővári Aladár. Bp. 1962. 237–241. Gyulafehérvári meghívása: Veress Endre: *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányval*. Bp. 1948. 168–169. Nemeslevelének fogalmazványa: Bp. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Litt. Orig. 218. A hitvita: Zoványi 1977. 84–85. Könyve: Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest 1974. 83.
- ¹⁴ Thormodsaeter, S.: *Norske magistre i Wittenberg* — *Forhøndliger i Widen-skapselskapet i Kristiania* 1917. 1–16. Heininen, S.: *Reformationen in Finland* — *Martin Ltuher 500*. Ausstellung. Helsinki 1983. A beiratkozottak és magisterek számarányára irodalmat nem ad H. Herricht összeállítása: *Bibliographie zur Geschichte der Univ. Wittenberg*. Halle 1980.
- ¹⁵ Egy diák költségei: Timotheus Kresling Selmechánya tanácsának 1567. ápr. 23. Selmechánya levéltára. Ábel Jenő kivonata: MTAK Kézirattára Ms 335/9 f. 24^a. A vizsgaköltségek Hartfelder i. m. 462–463. A részletekre l.: *Aus dem Kalender Tagebuche des Wittenberger Magister ... Victorin Schönfeld (1555–1563)*. Ed. R. Bechstein. Rostock 1875. 16–17.
- ¹⁶ Henisch levelének másolata Ábel Jenőtől i. h. Ms 335/4 ff. 255–259.